

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Cilt | Volume 24 • Sayı | Number 2

Aralık | December 2025

Ahlaki Yönelim Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması

Moral Orientation Scale: A Study on Validity and Reliability

Ali KOÇAK

Dr. Öğr. Üyesi | Asst. Prof.

Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Psikolojisi

Şırnak University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Studies, Psychology of Religion

Şırnak | Türkiye

kocak.ali@outlook.com.tr

<https://orcid.org/0000-0002-8253-1897>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 05.07.2025

Kabul Tarihi | Accepted: 05.11.2025

Yayın Tarihi | Published: 30.12.2025

Atıf | Cite As

Koçak, Ali. "Ahlaki Yönelim Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". *Hitit İlahiyat Dergisi* 24/2 (2025), 805-824.
<https://doi.org/10.14395/hid.1735382>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışma, bilimsel araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmış olup, Şırnak Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'nun 19.04.2025 tarihli ve 130494 sayılı onayı ile yürütülmüştür.

Yapay Zekâ Etik Beyanı: Yazar bu makalenin hazırlanma sürecinde yapay zekâ araçlarından yalnızca dilbilgisi, yazım hataları ve üslup tutarlılığını kontrol etmek için faydalandığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine ait olduğunu beyan etmektedir.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışması CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review.

It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: This study was conducted in accordance with the principles of scientific research and publication ethics and was carried out with the approval of the Şırnak University Scientific Research and Publication Ethics Committee, dated 19 April 2025 and numbered 130494.

Artificial Intelligence Ethical Statement: The author declares that, during the preparation of this article, artificial intelligence tools were used solely for checking grammar, spelling, and stylistic consistency and accepts full responsibility in this regard.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy

Conflicts of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author acknowledges that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Author publishing with the journal retains the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.

Moral Orientation Scale: A Study on Validity and Reliability

Abstract

This study develops and psychometrically evaluates the Moral Orientation Scale, designed to assess individuals' moral orientations across secular and religious foundations. In contemporary societies, sources of moral motivation are increasingly diverse, and individuals' moral decision-making processes are influenced by both religious and secular references. Within the context of postmodern social structures, alongside traditional religious authorities, rational moral frameworks, humanistic values, and concepts of individual freedom also play a significant role in shaping moral judgments. The scale therefore targets two primary dimensions: Religious Moral Orientation and Secular Moral Orientation. The theoretical foundation of the study encompasses responses from both religious and secular perspectives to fundamental questions regarding the origins, universality, and enforcement mechanisms of moral behavior. The secular moral approach posits that moral values can be grounded in rational principles, human experience, and universal human rights, independent of religious references. This perspective spans a wide philosophical spectrum, from Kant's categorical imperative to Mill's utilitarianism. In contrast, the religious moral perspective is based on values shaped by individual religiosity, principles derived from sacred texts, and the guidance of religious authorities. This orientation asserts that moral norms are rooted in a transcendent source and possess absolute validity. These orientations influence perceptions of right and wrong, moral decisions, and attitudes toward social norms; level of religiosity may further shape the sources and strength of moral motivation.

During scale development, a 17-item pool was created based on literature from moral psychology, psychology of religion, and values education; expert review and a pilot study followed. After the pilot study, three items were removed due to cross-loadings in the exploratory factor analysis (EFA), resulting in a 14-item scale. The EFA revealed a two-factor structure with eigenvalues greater than 1, explaining 56% of the total variance. This level of explained variance is considered sufficient by social science standards and indicates that the scale successfully represents the theoretical construct. The factor structure was confirmed through confirmatory factor analysis (CFA), with fit indices (CFI = 0.951, TLI = 0.939, RMSEA = 0.065, SRMR = 0.052) indicating excellent model fit. Additionally, GFI (0.916) and AGFI (0.879) values supported the model's adequacy. Reliability analyses showed that Cronbach's alpha coefficient was .89 for the Religious Moral Orientation factor and .81 for the Secular Moral Orientation factor, indicating high internal consistency for both dimensions. The upper-lower 27% group comparison also supported the scale's discriminant validity. In the validity analyses, average variance extracted (AVE) and composite reliability (CR) values were examined for construct validity. The AVE and CR values were 0.517 and 0.881 for the Religious Moral Orientation factor, and 0.421 and 0.812 for the Secular Moral Orientation factor, respectively. Discriminant validity among the factors was assessed using the HTMT ratio, and since the value of 0.705 falls within the accepted range, the factors were confirmed to be distinguishable from each other. As a result of these analyses, the developed Moral Orientation Scale has been demonstrated to be a valid and reliable instrument for assessing individuals' moral motivations based on secular and religious orientations. The scale offers a valuable tool for research aimed at understanding the underlying motivations of moral decision-making processes. In this respect, the study contributes both methodologically and theoretically to the fields of moral psychology, psychology of religion, values education, and the broader social sciences, and aims to provide a foundation for future comparative research.

Keywords: Psychology of Religion, Moral Psychology, Moral Orientation, Religious Morality, Secular Morality.

Ahlaki Yönelim Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması

Öz

Bu çalışma, bireylerin ahlaki yönelimlerini seküler ve dinî temellere dayalı olarak değerlendirmeyi amaçlayan Ahlaki Yönelim Ölçeğinin geliştirilmesi ve psikometrik özelliklerinin incelenmesini konu almaktadır. Günümüz toplumlarında ahlaki davranışların motivasyon kaynakları giderek çeşitlenmekte, bireylerin ahlaki karar alma süreçleri hem dinî hem de seküler referanslardan etkilenmektedir. Postmodern toplumsal yapıda, geleneksel dinî otoritelerin yanında rasyonel temelli ahlaki anlayışlar, hümanist değerler ve bireysel özgürlük kavramları da ahlaki karar alma süreçlerinde belirleyici olmaktadır. Geliştirilen ölçek, bu karmaşık yapıyı Dinî Ahlaki Yönelim ve Seküler Ahlaki Yönelim şeklinde iki temel boyutta değerlendirmeyi hedeflemektedir. Araştırmanın kuramsal temeli, ahlaki davranışların kökeni, evrenselliği ve yaptırım mekanizmaları gibi temel sorulara hem dinî hem de seküler perspektiflerden verilen yanıtları kapsamaktadır. Seküler ahlak yaklaşımı, ahlaki değerlerin dinî referanslardan bağımsız olarak rasyonel temellere, insani deneyime ve evrensel insan haklarına dayandırılabilirliğini savunmaktadır. Bu yaklaşım, Kant'ın kategorik buyruğundan Mill'in faydacılığına kadar geniş bir felsefi yelpazede kendisini göstermektedir. Dinî ahlak anlayışı ise, bireyin dindarlığına bağlı olarak şekillenen değerleri, kutsal metinlerden türetilen ilkeleri ve dinî otoritelerin rehberliğini esas almaktadır. Bu yönelim, ahlaki normların aşkın bir kaynağa dayandığını ve mutlak geçerliliğe sahip olduğunu öne sürmektedir. Bu iki yönelim, bireylerin doğru-yanlış algılarını, ahlaki kararlarını ve toplumsal normlara yaklaşımlarını

belirlemede önemli rol oynamaktadır. Ayrıca bireyin dindarlık düzeyi, ahlaki motivasyonların kaynağını ve gücünü doğrudan etkileyebilmektedir.

Ölçek geliştirme sürecinde öncelikle ahlak psikolojisi, din psikolojisi ve değerler eğitimi literatüründen yararlanılarak 17 maddelik bir madde havuzu oluşturulmuş, uzman görüşleri alınmış ve pilot uygulama gerçekleştirilmiştir. Pilot uygulama sonrasında geniş örnekleme uygulanan ölçekte yapılan açımlayıcı faktör analizi (AFA) sonucunda üç madde binişiklik nedeniyle madde havuzundan çıkarılmıştır. Kalan 14 maddeyle yapılan AFA sonucunda, özdeğeri 1'in üzerinde olan ve toplam varyansın %56'sını açıklayan iki faktörlü bir yapı elde edilmiştir. Bu varyans oranı, sosyal bilimler alanında kabul edilen standartlar açısından yeterli düzeyde olup, ölçeğin teorik yapıyı başarılı şekilde temsil ettiğini göstermektedir. Faktör yapısının doğruluğu, doğrulayıcı faktör analizi (DFA) ile test edilmiş ve modelin uyum iyiliği indeksleri (CFI = 0.951, TLI = 0.939, RMSEA = 0.065, SRMR = 0.052) modelin veriyle mükemmel düzeyde uyum sağladığını göstermiştir. Ayrıca GFI (0.916) ve AGFI (0.879) değerleri de modelin yeterli uyum gösterdiğini desteklemektedir. Güvenirlik analizleri kapsamında, Dinî Ahlaki Yönelim faktörünün Cronbach Alfa değeri .89, Seküler Ahlaki Yönelim faktörünün ise .81 olarak bulunmuştur. Bu değerler, her iki faktörün de yüksek iç tutarlılığa sahip olduğunu göstermektedir. Alt üst %27 grup karşılaştırması da benzer şekilde yüksek geçerlilik düzeylerini desteklemekte, ölçeğin ayırt edici geçerliliğini ortaya koymaktadır. Geçerlik analizlerinde, yapı geçerliliği için ortalama açıklanan varyans (AVE) ve birleşik güvenirlilik (CR) değerleri incelenmiştir. Dinî Ahlaki Yönelim faktörünün AVE değeri 0.517 ve CR değeri 0.881 olarak bulunurken, Seküler Ahlaki Yönelim faktörünün AVE değeri 0.421 ve CR değeri 0.812'dir. Faktörler arası ayrım geçerliliği HTMT oranı ile değerlendirilmiş ve 0.705 değeri kabul edilen aralıkta yer aldığından, faktörlerin birbirinden ayırt edilebilir olduğu doğrulanmıştır. Analizler sonucunda, geliştirilen Ahlaki Yönelim Ölçeği, bireylerin ahlaki motivasyonlarını seküler ve dinî yönelimler temelinde değerlendirmede geçerli ve güvenilir bir araç olarak ortaya konmuştur. Ölçek, ahlaki karar alma süreçlerinin altında yatan motivasyonları anlamaya yönelik araştırmalarda kullanılabilecek bir ölçme aracı niteliğindedir. Bu yönüyle çalışma, ahlak psikolojisi, din psikolojisi, değerler eğitimi ve sosyal bilimler alanlarına metodolojik ve teorik katkı sunma, gelecekte yürütülecek karşılaştırmalı araştırmalar için bir temel oluşturma gayesi taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Ahlak Psikolojisi, Ahlaki Yönelim, Dinî Ahlak, Seküler Ahlak.

Giriş

Günümüzde yaşam koşullarının dönüşümüyle insan davranışlarının anlaşılmasına yönelik çabaların önemi giderek artmaktadır. Küreselleşen dünyada davranışların ahlaki çerçevelerine ilişkin sorgulamalar da dönüşümü anlamlandırma çabaları olarak nitelendirilebilir. Ahlaki davranışların motivasyonları insanlık tarihi boyunca hem dinî hem de bazı din dışı kaynaklardan beslenmiştir. Bu noktada din dışı kaynaklardan ya da yaklaşımlardan beslenen ahlaki anlayışın “seküler ahlak” olarak anılması mümkündür.¹ Modern felsefe literatüründe “seküler ahlak” kavramının çerçevesi, geleneksel ahlaki değerlerin dinî otoriteden bağımsız olarak rasyonel temellerle açıklanabileceği düşüncesine dayanmaktadır. Taylor ve Habermas gibi düşünürler, seküler ahlaki sistemlerin dinî referanslardan bağımsız olarak kendi iç tutarlılıklarını geliştirebileceğini savunmaktadır.² Bununla birlikte, MacIntyre gibi eleştirel yaklaşımlar, seküler ahlakın tarihsel olarak dinî geleneklerden türediği ve bu bağlamdan tamamen koparılamayacağı iddiasını ortaya koymaktadır.³ Seküler ve dinî ahlak arasındaki ayrım, insanın ahlaki anlayışının temel yönlerini oluşturmaktadır. Bu iki bakış açısı, bireylerin doğru ve yanlış kavramlarını nasıl algıladıklarını, ahlaki kararlarını nasıl verdiklerini ve toplumsal normlara nasıl yaklaştıklarını derinden etkilemektedir. Öyle ki ahlaki otorite kaynağı, evrensellik ve ahlaki ihlallere yönelik yaptırım mekanizmaları gibi pek çok hususta seküler ve dinî ahlak arasında ayrımlar söz konusudur. Bu iki ahlaki sistem, birbirinden tamamen bağımsız olmamakla birlikte, zaman zaman karşılıklı etkileşim içinde olabilmektedir. Epistemolojik açıdan her iki sistemin farklılıkları olsa da

¹ Bu çalışmada “seküler ahlak” ifadesi, ahlaki değerlerin dinî referanslardan bağımsız olarak temellendirildiği yaklaşımları ifade etmektedir. Ancak “din dışı” tüm yaklaşımların seküler olarak nitelendirilmesi her zaman mümkün değildir. Örneğin, bazı spiritüel anlayışlar, kurumsal dine bağlı olmamakla birlikte sekülerlikten farklı bir zemine dayanabilir.

² Bk. Charles Taylor, *A Secular Age* (Cambridge: Harvard University Press, 2007); Jürgen Habermas, *Between Naturalism and Religion: Philosophical Essays* (Malden: Polity, 2008).

³ Bk. Alasdair MacIntyre, *After Virtue: A Study in Moral Theory* (Indiana: University of Notre Dame Press, 1981).

modern toplumlarda seküler ve dinî ahlak anlayışları bir arada varlıklarını korumaya devam etmektedir.

Ahlakın kökeni, ahlaki davranışların amacı, kuralların evrenselliği ve ihlallere karşı yaptırım mekanizmalarıyla ilgili dinin sunduğu yanıtlar, dinlerin müntesiplerince referans alınmakta ve ahlaki karar alma süreçleri dinî inançlarla şekillenmektedir. Gündelik hayatta dini referans alma düzeyi olarak ifade edilebilecek dindarlığın derecesi ve niteliği de dinin sunduğu ahlaki ilkeleri benimseme düzeyini dolaylı olarak belirlemektedir. Öte yandan, söz konusu problemlere dinî perspektif dışında, seküler olarak nitelendirilebilecek yanıtlar da bulunmaktadır. Bu hususta dine inanmayan veya inanmakla birlikte gündelik hayatında dini referans alma düzeyi düşük olan bireyler için, dinin sunduğu yanıtlar dışındaki seküler motivasyonlar geçerli olmaktadır. Bireyin bu motivasyonları içselleştirme düzeyi ise ahlaki karar alma süreçlerini dinî inançtan bağımsız olarak belirlemektedir. Her ne kadar ortak ahlaki değerler söz konusu olsa da motivasyonel ya da ahlaka bakış tarzı anlamında her iki yönelimin birbirinden ayrıştığını söylemek mümkündür. Netice itibarıyla yardımsever olma, yalan söylememe, adil olma, saygılı olma gibi ortaya çıkacak davranışlar aynı olsa dahi, ahlaki davranışa yönlendiren motivasyonlar, bireyin dini referans alma derecesine bağlı olarak farklılaşmaktadır. Dinî inançlar bireyin kişiliğiyle bütünleşerek duygularını, düşüncelerini ve davranışlarını yönlendiren güçlü bir zemin hazırlarken, dinî inançların bireyin yaşamındaki konumu seküler motivasyonların duygu, düşünce ve davranışları şekillendirme derecesini belirleyebilmektedir.

Ahlaki davranışların bilişsel-duygusal-sosyal gelişim düzeyi, aile, eğitim, kültür ve toplum gibi belirleyicileri göz önüne getirildiğinde ahlaki motivasyonların yalnızca seküler veya dinî olmasının belirleyiciliğinin çok fazla olmayacağını söylemek mümkündür. Bununla birlikte dinin bu yapıların neredeyse her birini etkileyebileceği dikkate alındığında pek çok kanal üzerinden ahlaki motivasyon oluşturabileceği de gözden kaçırılmamalıdır. Benzer şekilde bu belirleyiciler üzerinde dinin etkin olmadığı durumlarda da seküler bir yaşam anlayışının dinden bağımsız ahlaki motivasyonlar üreteceği de belirtilmelidir.

Literatürde ahlaki gelişim düzeyiyle, ahlaki kimlikle, ahlaki tutumlarla ilgili ölçme araçları bulunmasına karşın ahlaki davranışın ardındaki motivasyonlarla ilgili ölçme araçları sınırlıdır. Bununla ilgili araştırmaların başında Graham ve diğerleri tarafından ortaya konulan Ahlaki Temeller Kuramı'nın geldiğini söylemek mümkündür.⁴ Bu kuramdan hareketle geliştirilen Ahlaki Temeller Anketi (Moral Foundation Questionnaire) ise bakım/zarar, adillik/hilekarlık, sadakat/ihanet, otorite/yıkım ve kutsallık/yozlaşma gibi zıt kutuplardan oluşan temelleri baz almaktadır.⁵ Bunun yanında doğrudan ahlaki motivasyonlarla ilgili olmasa da bireylerin ahlaki kararlarını ve davranışlarını etkileyen değer yönelimleriyle ilgili ölçekler bulunmaktadır. Bunların ilk örneklerinden biri Vernon ve Allport'a aittir. Spranger'in İnsan Tipleri⁶ adlı çalışmasından hareketle değer yönelimi ölçeği geliştiren Vernon ve Allport'a göre⁷ insanlar teorik, ekonomik, estetik, toplumsal, politik ve dinî olmak üzere altı temel değere göre hareket ederler. Bu ölçek daha sonraları Lindzey'in de katılımıyla güncellenmiş⁸ ve 1978'de Güngör'ün çalışmasına da ilham olmuştur. Güngör, bu değer sınıflamasına ahlaki değerleri de ekleyerek bir sınıflandırma

⁴ Bk. Jesse Graham vd., "Moral Foundations Theory: The Pragmatic Validity of Moral Pluralism", *Advances in Experimental Social Psychology*, ed. Patricia Devine-Ashby Plant (PDF: Academic Press, 2013).

⁵ Bk. Jesse Graham vd., "Moral Foundations Questionnaire", *Journal of Personality and Social Psychology* (2011).

⁶ Bk. Eduard Spranger, *İnsan Tipleri: Bir Kişilik Psikolojisi*, çev. Ahmet Aydoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2001).

⁷ Bk. Philip E. Vernon-G. W. Allport, "A Test for Personal Values", *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 26/3 (1931).

⁸ Bk. Gordon W. Allport vd., *Study of Values* (Oxford: Houghton Mifflin, 1960).

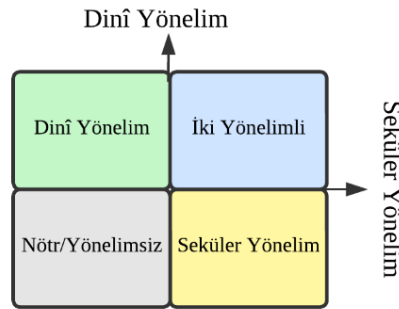
yapmıştır.⁹ Bu konuda öne çıkan araştırmalar arasında Schwartz'ın¹⁰ değer yönelimleriyle ilgili araştırması da yer almaktadır. Schwartz'ın değer yönelimi ölçeğinde bireylerin evrensellik, iyilikseverlik, uyum, geleneksellik, güvenlik, güç, başarı, hazcılık, uyarılma ve kendini yönetme gibi on temel değeri ne kadar önemli gördükleri ölçülmektedir. Benzer nitelikteki bu değer yönelimi araştırmalarının her biri doğrudan ahlaki motivasyonla ilgili olmasa dahi ahlaki karar alma süreçleri hakkında fikir verebilecek birincil kaynaklardır.

Dinî temelli ahlak anlayışını ölçmeye yönelik araçlardan biri Kayıklık tarafından geliştirilmiştir. Kayıklık'ın geliştirdiği¹¹ ve Kayıklık ile Kalgı tarafından revize edilen¹² Dinsel Yaşayış Ölçeği, bireysel dindarlığı değerlendirmeye yönelik bir ölçme aracıdır. Ölçek; iman, ibadet ve ahlak olmak üzere üç temel faktörden oluşmaktadır. Bu faktörlerden biri, doğrudan dinî ahlak anlayışını ölçmeyi amaçlamaktadır.

Ahlaki davranışlara zemin hazırlayan faktörlerle ilgili adı geçen Ahlaki Temeller Testi ve değer yönelimleriyle ilgili çalışmalardan farklı olarak bu araştırmada bireylerin ahlaki karar alma ve davranma süreçlerinde dinî ve seküler bakış açılarının ne düzeyde belirleyici olduğuna odaklanılmaktadır. Bu doğrultuda bireylerin ahlaki karar alma süreçlerinde ve ahlaki tutumlarında dinî ya da seküler olmak üzere hangi yönde yönelim sergilediklerini test etmek amacıyla bir ölçme aracının geliştirilmesi amaçlanmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki bireyler ahlaki açıdan belirli oranlarda dinî veya seküler yönelimlere sahip olabilirler. Bireylerin ahlaki yönelimleri, yalnızca tek bir referans sistemine dayalı olmayabilir. Bazı bireylerde dinî yönelim baskınken, bazılarında seküler yönelimler daha belirgin olabilir. Öte yandan, bazı bireyler her iki yönelimi de anlamlı düzeyde benimseyebilirken, bazı bireylerde ise her iki yönelim de düşük düzeyde olabilir. Bu durum, bireylerin ahlaki yönelimlerini dört temel kategoride sınıflandırmayı mümkün kılmaktadır.

Şekil 1'de, bireylerin seküler ve dinî ahlaki yönelim düzeylerine göre kavramsal olarak sınıflandırılabilmesi için dört temel profil yer almaktadır. Yatay ekseninde seküler yönelim, dikey ekseninde ise dinî yönelim yer almakta olup her iki eksen de düşükten yükseğe doğru artan bir eğilim göstermektedir. Bu iki boyutun kesişimiyle oluşan dört bölge, bireylerin ahlaki yönelimlerine ilişkin farklı profil tiplerini temsil etmektedir.

Şekil 1. Ahlaki Yönelim Kategorileri

Dinî yönelim; ahlaki kararlarda dinî değerlere yüksek düzeyde bağlılık gösteren, ancak seküler referanslara mesafeli bireyleri ifade etmektedir. Seküler yönelim; ahlaki kararlarda seküler

⁹ Bk. Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi* (Amsterdam: Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı Yayınları, 1993),

¹⁰ Bk. Shalom H. Schwartz, "Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries", *Advances in Experimental Social Psychology* 25 (1992).

¹¹ Bk. Hasan Kayıklık, *Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler* (Adana: Baki Kitabevi, 2003).

¹² Bk. Hasan Kayıklık-Mehmet Emin Kalgı, "Dinsel Yaşayış Ölçeği: Geçerlik Güvenirlik Çalışması", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2017).

değerlere yüksek düzeyde bağlılık gösterirken, dinî referanslara düşük düzeyde yönelim sergileyen bireyleri kapsamaktadır. İkili yönelimli profil hem seküler hem de dinî referanslara yüksek düzeyde bağlılık gösteren bireyleri tanımlamaktadır. Bu bireyler, ahlaki kararlarında her iki kaynak sistemini de dikkate almaktadır. Nötr/yönelimsiz ise hem seküler hem de dinî yönelim düzeyleri düşük olan bireyleri temsil etmektedir. Bu bireyler ahlaki yönelim açısından belirgin bir referans sistemine sahip değildir.

Belirlenen yönelim profilleri, yalnızca bireylerin ahlaki karar alma süreçlerini anlamaya katkı sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda ölçeğin farklı araştırma alanlarında kullanılabilirliğini de göstermektedir. Sınıflandırmalar, ahlaki yönelimlerin kavramsal çerçevesini ortaya koyarken, aynı zamanda ölçeğin farklı araştırma alanlarında nasıl kullanılabileceğine dair ipuçları sunmaktadır. Bu doğrultuda, ahlaki yönelim ölçeğinin potansiyel uygulama alanlarını belirtmekte yarar vardır. Seküler ahlaki yönelim ve dinî ahlaki yönelim olmak üzere iki faktörden oluşan ölçek, bireylerin ahlaki motivasyonlarını ve bu motivasyonların davranışsal yansımalarını incelemede önemli bir ölçme aracı olabilir. Ölçek, farklı disiplinlerde teorik ve uygulamalı araştırmalara katkı sağlayabilecek geniş bir kullanım alanına sahiptir. Din psikolojisi çalışmalarında, dindarlık ve maneviyatın çeşitli görünüşleriyle ahlaki yönelim arasındaki bağlantılar sınanabilir. Sosyal psikoloji perspektifinden, ahlaki yönelimlerin hoşgörü, önyargı ve kültürlerarası etkileşim gibi sosyal tutumlarla ilişkisi değerlendirilebilir. Din sosyolojisi alanında ise, sekülerleşme süreçlerinin ahlaki yönelimler üzerindeki etkisi, kuşaklar arasında ahlaki yönelim farklılıkları, toplumsal değerler ve normlarla ilişkiler, dinî çoğulculuk gibi konular araştırılabilir. Bu yönleriyle ölçek hem kuramsal hem de ampirik düzeyde çok boyutlu araştırmalara olanak tanımaktadır.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Dinî Ahlak

Dinî ahlak, bireysel ve toplumsal davranışları, inanılan dinin temel prensipleri, kutsal metinleri, peygamberin öğretileri doğrultusunda düzenleyen değerler ve ilkeler bütünüdür. Dinî ahlakın en belirgin özelliği, ahlaki davranışların kaynağını ilahi iradeye, vahye veya kutsal kabul edilen öğretilere dayandırmasıdır. Dinî ahlak anlayışında, ahlaki davranışların kaynağı ve gayesi belirlenirken akıl, duygu, sezgi gibi faktörlerden ziyade aşkın bir referans noktasına başvurulmaktadır. Dinî ahlak anlayışında ilahi buyruk teorisi ve dinî temelli doğal ahlak yaklaşımlarının ön planda olduğu söylenebilir.

İlahi buyruk teorisi,¹³ ahlaki ve ahlaki yükümlülükleri nihai olarak Tanrı'nın iradesine ve buyruklarına dayandıran metaetik yaklaşımdır. Bu teoriye göre bir davranışın ahlakiliği, Tanrı'nın o davranışı emretmesi veya yasaklamasıyla belirlenir. Dolayısıyla Tanrı'nın emrettiği "iyi"; Tanrı'nın yasakladığı "kötü"dür. İslam düşüncesinde Eş'arî ahlak anlayışı, Hristiyan geleneğinde William of Ockham, Martin Luther ve John Calvin gibi düşünürlerin ahlak anlayışları bu doğrultudadır. Platon'un *Euthyphron*¹⁴ diyalogunda temellenen "Bir şey Tanrı emrettiği için mi iyidir yoksa o şey özünde iyi olduğundan mı Tanrı onu emretmiştir" şeklindeki ikilem, din-ahlak ilişkisi tartışmalarının ilk örneklerindendir. İlahi buyruk teorisinin genel karakteristiği, bu ikilemi iyiliğin Tanrı'nın emretmesine bağlı olduğu yönünde çözümlemesidir.

¹³ Bk. Stephen C. Evans, "The Relation of Divine Command Theory to Natural Law and Virtue Ethics", *God and Moral Obligation*, ed. Stephen C. Evans (Oxford: Oxford Academic, 2013).

¹⁴ Bk. Platon, *Euthyphron*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2016).

İlahi buyruk teorisine alternatif bir yaklaşım olarak gelişen dinî temelli doğal ahlak yasası,¹⁵ ahlaki ilkelerin Tanrı tarafından evrenin ve insan doğasının yapısına işlendiğini, bu ilkelerin akıl yürütme yoluyla keşfedilebileceğini savunan teleolojik bir ahlak anlayışıdır. Bu anlayışa göre insan, kendi doğasında içkin olan belirli amaçları göz önünde bulundurarak ahlaki doğrulara ulaşabilir. İslam düşüncesinde Mu'tezile ekolü mensupları ve Mâtürîdî gibi düşünürler, Hristiyan geleneğinde Thomas Aquinas, akıl yürütmenin iyi ve kötüyü belirleyebileceğini savunarak bu yaklaşıma yakın durmuştur.¹⁶ Mâtürîdî, aklın ahlaki ilkeleri keşfedebileceğini kabul etmekle birlikte vahyin gerekliliğini de vurgulamıştır.¹⁷

İslam'da ahlaki davranışların temeli Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in sünnetine dayanmaktadır. İslamî ahlak anlayışı, Allah'ın belirlediği kurallar ve yasaklar çerçevesinde şekillenmiştir. İslam ahlakında Eş'arî ve Mu'tezile ahlak ekolleri bulunmakta ve bu ekollerin ahlak anlayışlarında belirgin ayrımlar görülmektedir. Mu'tezile, iyilik ve kötülüğün akıl yoluyla bilinebileceğini ve ahlaki değerlerin Allah'ın iradesinden bağımsız olarak özünde var olduğunu savunmaktadır. Mu'tezile'ye göre bir şey iyi olduğu için Allah tarafından emredilir. Buna karşılık Eş'arîler, tüm ahlaki değerlerin kaynağının sadece Allah'ın emir ve yasakları olduğunu, bir şeyin Allah emrettiği için iyi, yasakladığı için kötü olduğunu kabul etmektedir. Mu'tezile aklın ahlaki hükümlere ulaşabilme kapasitesine güvenirken, Eş'arîler ahlaki bilgiye ancak vahiy yoluyla erişilebileceğini savunmaktadır.

İlahi iradenin ahlaki değerlerin kaynağı olmasıyla ilgili benzer bir durum Hristiyanlık'ta da görülmektedir. Hristiyanlık'ta ahlaki ilkelerin Tanrı'nın iradesini yansıttığı düşünülür, ancak bu ilahi iradenin nasıl anlaşılacağı konusunda mezhepler arasında önemli görüş ayrılıkları vardır. Fundamentalist gruplar, Tanrı'nın emirlerinin doğrudan Kutsal Kitap aracılığıyla iletildiğini iddia ederken; Katolik mezhebinde Tanrı'nın temsilcisi olarak kilise görülür ve ilahi iradenin ancak kilisenin yorumlarıyla doğru şekilde anlaşılabilceği savunulmaktadır. Buna karşılık Protestanlar, Tanrı ile insan arasındaki ilişkinin kişisel olduğunu, herhangi bir kurumsal aracıya gerek olmadığını ve Tanrı'nın iradesine ancak bireyin kendi vicdanını dinleyerek ulaşabileceğini vurgulamaktadır.¹⁸

Yahudilikte de ilahi buyruk teorisi ve dinî temelli doğal hukuk yasası doğrultusunda çeşitli görüşler mevcuttur. On Emir'in de içinde bulunduğu pek çok ilahi-ahlaki emrin kaynağı Tanrı'dır. İbn Meymun gibi düşünürlerin anlayışlarına göre ise doğal ahlâk kuralları, ilahi yasayı bilmeyen kişiler tarafından da anlaşılabilir ancak vahiy, manevi olarak olgunlaşmayı isteyenler için önemli bir ihtiyaçtır. İnsanî olgunluğun zirvesine ulaşmak ise akılcı erdemlerle mümkündür.¹⁹

Dinî ahlakta, İslam, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi semavi dinlerde ortak olarak ahlaki değerlerin nihai kaynağının ilahi irade olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte, bu ilahi iradenin nasıl yorumlanacağı ve ahlaki hükümlere nasıl ulaşılacağı konusunda hem dinler arasında hem de dinlerin kendi içindeki ekolleri arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bir yanda İslam'daki Eş'arîler, Hristiyanlık'taki Fundamentalistler ve Katolikler gibi vahyin belirleyiciliğini ve otoritesini savunan yaklaşımlar; diğer yanda ise Mu'tezile, Protestanlar ve İbn Meymun gibi aklın ve bireysel vicdanın ahlaki bilgiye ulaşmadaki rolünü önemseyen görüşler yer almaktadır. Bu

¹⁵ Bk. Evans, "The Relation of Divine Command Theory".

¹⁶ Bk. Patrick J. Aspell, *Medieval Western Philosophy: The European Emergence* (Washington: Crvp, 1999); Recep Kılıç, *Ahlakın Dinî Temeli* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996).

¹⁷ Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 161.

¹⁸ Avrum Stroll vd., *Etik Kuramları*, çev. Mehmet Türkeri (Antalya: Lotus Yayınevi, 2007), 73.

¹⁹ Bk. Alexander Green, "David Novak, Natural Law, and Medieval Jewish Philosophy", *Journal of Religious Ethics* 49/4 (2021); Stroll vd., *Etik Kuramları*.

farklılıklara rağmen tüm bu dinî geleneklerde ahlaki davranışların temelinde kutsal metinlerin rehberliği, peygamberlerin örnek kişilikleri ve Tanrı'nın emirleri bulunurken, akıl ve vahiy arasındaki dengenin her bir gelenek içinde farklı şekillerde kurulduğunu söylemek mümkündür.

1.2. Seküler Ahlak

Seküler ahlak anlayışları, dinî kaynaklara dayanmaksızın ahlaki ilke ve değerleri temellendirmeye çalışan çeşitli felsefi yaklaşımları içermektedir. Faydacılık, deontolojik ahlak, akıl ve sezgi odaklı ahlak anlayışları ve erdem etiği gibi yaklaşımlar bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu yaklaşımların ortak yönlerinin odağında ahlaki davranışların kökeni ve amaçları yer alır. Ahlakın kökeni, ahlaki davranışların amacı gibi hususlar ahlak felsefesinin temel problemlerindendir. Bu sorulara verilen yanıtlar ise farklı ahlak anlayışlarını meydana getirmiş, düşünce tarihinin başlarından günümüze kadar çeşitli yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

Antikçağda Aristoteles'in ahlak anlayışı, akılcı ve dünyevi bir temele dayanmaktadır. Ona göre ahlaki davranışların amacı olan mutluluk (eudaimonia), erdemli bir yaşam sürerek elde edilebilir. Erdemler, akıl yoluyla geliştirilen karakter özellikleridir ve ahlaki ilkeler dinî dogmalara değil, insan doğasına ve toplumsal yaşama odaklanır. Aristoteles ayrıca, erdemin iki aşırı uç arasında bulunan bir orta yol olduğunu belirtir ve ideal orta yolu belirlemede aklın rolüne vurgu yapar.²⁰ Antikçağdaki bir başka düşünür Epikür'de ise mutlulukla birlikte hazcı bir ahlak anlayışı ön plandadır. Ona göre hazzın mutlulukta muhakkak bir payı olmalıdır. Bu bakış açısına ek olarak hazzın tek başına “iyi” olduğunu ve insanların hazzın peşinde olmaları gerektiğini savunarak etik hedonist bir tavır sergiler.²¹

Aydınlanma döneminde ise mutluluk ve haz odaklı bir ahlak anlayışından ziyade akıl temelli bakış açısı ön plana çıkmaktadır. Bu dönemde etkin olan akılcı yönelim, ahlak anlayışlarını da şekillendirmiştir. Kant tarafından geliştirilen ödev ahlâkı, diğer etik yaklaşımlardan farklı bir anlayış ortaya koymuştur. Antik dönemden yeni çağa kadar etik düşüncede genellikle “en yüksek iyi” kavramı mutluluk temelinde aranırken, Kant bu anlayışa karşı çıkmış ve deontolojik bir anlayış geliştirmiştir. Kant'a göre, mutluluk adı altında bile olsa herkesin hemfikir olacağı evrensel bir “en yüksek iyi” bulunmadığından, etik için başka bir temel aranmalıdır.²² Kant'ın görüşüne göre, özgür irade ile yapılan eylemler iki farklı kaynaktan doğabilir: kişisel eğilimler ya da ödev duygusu. Gerçek ahlaki davranış, ancak kişi kendi eğilimlerini bir kenara bırakıp, sadece ödev duygusundan hareketle, bir eylemi yapması gerektiği için yaptığı ortaya çıkar. Buna ek olarak, bir davranışın ahlaki olması için sadece zorunluluk hissiyle yapılması yeterli değildir; aynı zamanda kişinin o davranışın gerçekten yapılması gereken bir şey olduğunu kabul etmesi de gereklidir. Bu bağlamda, davranışın ardındaki niyet, ahlaki değeri belirleyen temel faktördür.

İnsan, akıl sahibi bir varlık olarak, birtakım görevlerle yükümlüdür. Kant'a²³ göre bu görevlerin arkasındaki motivasyon kaynakları hipotetik ve kategorik imperatifler olmak üzere iki gruba ayrılır. Davranışa yön veren niyet belirli şartlara bağlıysa ve sonuçları gözetiyorsa, bu hipotetik bir imperatiftir. Öte yandan niyet, herhangi bir şarta veya sonuca bağlı olmadan yalnızca yapılması gerekene odaklanıyorsa, bu kategorik imperatiftir. Eylemlerin ahlaki değeri, pratik istenç ilkesi olarak tanımlanan²⁴ “maksim” kavramıyla ilişkilidir. Kant, kişinin mevcut niyetini

²⁰ Bk. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2017); Kılıç, *Ahlakın Dinî Temeli*.

²¹ Bk. Stroll vd., *Etik Kuramları*.

²² Doğan Özlem, *Etik-Ahlak Felsefesi* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2004), 69.

²³ Bk. Immanuel Kant, *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi / Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, çev. Ioanna Kuçuradi (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2002).

²⁴ Manfred Kuehn, *Immanuel Kant*, çev. Bülent O. Doğan (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 283.

maksim, olması gereken niyeti ise kategorik imperatif olarak adlandırmıştır.²⁵ Kant'a göre sadece bir tane kategorik imperatif mevcuttur:²⁶ “Evrensel bir yasa olmasını isteyebileceğin bir ilkeye göre davran.”²⁷ Kant'ın felsefesinde “iyiyi isteme” kavramı akıldan kaynaklandığı için, içsel motivasyonla gerçekleştirilen bir davranış, dışsal motivasyonlarla yapılan davranıştan ahlaki değer açısından farklılaşır. Ahlakın olgun bir seviyeye ulaşabilmesi için, kişinin davranışlarını çıkar, fayda veya ödül beklentisi olmaksızın gerçekleştirmesi gerekir. Bu tür ahlaki eylemlerin gerçek motivasyonu, Tanrı'nın emirleri değil sorumluluk bilincine sahip kişinin kendi iradesi olmalıdır. Kant için akıl, ödev bilincini kişiye aşıl原因 temel unsurdur. İnsan, akli aracılığıyla, evrensel ahlak yasasını kavrayabilir ve bu yasaya uygun davranma sorumluluğunu hissedebilir.

Kant'ın deontolojik ahlak anlayışından sonra 19. yüzyılda faydacı ahlak görüşü ön plana çıkmıştır. Faydacı ahlak (utilitarianizm), bir eylemin ahlaki değerinin onun sonuçlarına göre belirlendiğini savunan etik teorisidir. Jeremy Bentham'ın “Introduction to the Principles of Morals and Legislation” eserinde temelleri atılan bu yaklaşımın özünde, “en çok sayıda insan için en büyük mutluluk” ilkesi yer alır.²⁸ John Stuart Mill,²⁹ “Utilitarianism” eserinde faydacılığı geliştirerek, mutluluğun niceliksel değil niteliksel boyutunu vurgulamış ve “yüksek” zevklerin “alçak” zevklerden üstün olduğunu savunmuştur. Mill'in faydacılığa getirdiği en önemli yenilik, Bentham'ın basit “haz hesabı” anlayışını derinleştirmesidir. Bentham'a göre tüm hazlar temelde eşitti ve sadece yoğunluk, süre gibi niceliksel özelliklerine göre değerlendirilmeliydi. Mill ise bunu reddederek, bazı hazların diğerlerinden doğaları gereği daha değerli olduğunu savundu. Ona göre entelektüel, ahlaki ve estetik hazlar (yüksek zevkler) yalnızca bedensel veya duygusal hazlardan (alçak zevkler) niteliksel olarak üstündür.³⁰

Dini ahlak anlayışının rasyonel olmayan yönlerini eleştiren Bentham, “doğal din” kavramını benimseyerek, Tanrı inancının bile faydacı temellere dayandırılabilirliğini öne sürmüştür.³¹ John Stuart Mill ise dinin ahlaki öğretilerinin tarihsel ve toplumsal değerini kabul etmekle birlikte, ahlakın temeli olarak dinin otoritesine bağımlı olmayı reddetmiştir.³² Ona göre din, insanlığın erken dönemlerinde faydalı bir ahlaki rehber olsa da artık ahlaki ilerleme için seküler ve faydacı bir etik daha güvenilir temel sağlamaktadır. Bu faydacı yaklaşımların yanı sıra, ahlakın kaynağını akıl yerine duygularda arayan alternatif teoriler de ahlak felsefesinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Duygu temelli ahlak teorisi (veya duygusal ahlak teorisi), ahlaki yargıların ve değerlerin temelinde akıldan ziyade duyguların bulunduğunu savunan etik yaklaşımdır. Bu teorinin temelleri, 18. yüzyıl İskoç Aydınlanma düşünürlerinden David Hume tarafından atılmıştır. Hume, “A Treatise of Human Nature” eserinde aklın asla tek başına herhangi bir eylemin motivi olamayacağını vurgulayarak, ahlaki yargılarda duyguların belirleyici rolünü vurgulamıştır.³³ Diğer yandan Adam Smith “The Theory of Moral Sentiments” adlı eserinde “sempati” kavramı

²⁵ Bk. Immanuel Kant, *Pratik Akıl Eleştirisi / Kritik der Praktischen vernunft*, çev. Ioanna Kuçuradi (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1999).

²⁶ Kategorik imperatife dair üç ayrı formülasyon bulunduğunu da belirtmek gerekir. Evrensellik, insanlık ve otonom bir rasyonalite. Detaylı bilgi için bk. Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*.

²⁷ Mehmet Güneç, “Kant'ın Niyeti Neydi?”, *Dini ve Felsefi Düşüncede Niyet*, ed. Ömer Türker-Hacı Bayram Başer (İstanbul: İLEM Kitaplığı-Nobel Yayıncılık, 2017), 251.

²⁸ Bk. Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (Kitchener: Batoche, 1789).

²⁹ Bk. John Stuart Mill, *Utilitarianism* (London: Longmans Green, 1879).

³⁰ Bk. Mill, *Utilitarianism*.

³¹ Bk. Philip Beauchamp-Jeremy Bentham, *The Influence of Natural Religion on the Temporal Happiness of Mankind* (London: Prometheus Books, 1822).

³² Bk. John Stuart Mill, *Three Essays on Religion: Nature, the Utility of Religion, Theism* (London: Prometheus Books, 1874).

³³ Bk. David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Ergün Baylan (Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2009).

üzerinden bu yaklaşımı genişletmiştir.³⁴ Çağdaş dönemde ise Jonathan Haidt “The Righteous Mind” adlı çalışmasında, ahlaki kararlarımızda duyguların oynadığı merkezi rolü ampirik kanıtlarla güçlendirmiştir.³⁵ Duygu temelli ahlak teorileri, ahlaki yargılarımızın öncelikle duygusal reaksiyonlardan doğduğunu ve mantıksal muhakemenin çoğunlukla bu duygusal tepkileri sonradan meşrulaştırma görevi üstlendiğini öne sürmektedir.³⁶ Akıl temelli ahlak teorilerinde olduğu gibi, duygu temelli ahlak teorilerinin de ahlaki ilkelerin kaynağını dinî otoriteden bağımsız olarak ele aldığını söylemek mümkündür.

Ahlaki bilginin ne salt akıl yürütmeye ne de duygusal tepkilere indirgenemeyeceğini, ahlaki gerçeklerin sezgisel kavrayışla idrak edildiğini ileri süren görüş ise sezgi temelli ahlak anlayışıdır. Sezgi temelli ahlak teorisi, ahlaki bilginin doğrudan sezgisel kavrayışla elde edildiğini savunan etik yaklaşımdır. Bu teorinin önemli savunucularından George Edward Moore, “Principia Ethica” eserinde “iyi” kavramının tanımlanamaz olduğunu ve yalnızca sezgisel olarak kavranabileceğini öne sürmüştür.³⁷ William David Ross, “The Right and the Good” çalışmasında “prima facie (apaçık) ödevler” kavramını geliştirerek, ahlaki yükümlülüklerin doğrudan sezgisel olarak bilinebileceğini savunmuştur.³⁸ Akıl ve duygu temelli ahlak anlayışlarında olduğu gibi sezgi temelli ahlak anlayışı da ahlaki ilkeleri dinî otoriteden bağımsız olarak ele almaktadır.

Ahlaki ilkelerin kaynağına yönelik farklı bir perspektif sunan evrimsel ahlak teorisi ise, ahlaki duygu ve davranışların kökenini doğal süreçlere dayandırmaktadır. Evrimsel ahlak teorisi, ahlaki duygu ve davranışların doğal seçim süreçleri sonucunda evrimleştiğini savunan etik yaklaşımdır. Charles Darwin “İnsanın Türeyişi” adlı çalışmasında, ahlaki duyguların türün hayatta kalmasına hizmet eden sosyal içgüdülerden kaynaklandığı fikrini öne sürmüştür.³⁹ Edward O. Wilson “Sociobiology” çalışmasında, ahlaki davranışların genetik temelleri olduğunu savunmuştur.⁴⁰ Robert Trivers “The Evolution of Reciprocal Altruism” makalesinde, karşılıklı özgeciliğe vurgu yaparak, evrimsel bir bakış açısıyla karşılıklı yardımlaşma odağında ahlaki ilkeleri ele almıştır.⁴¹ Çağdaş çalışmalar arasında ise Frans de Waal’in ahlakın kökenlerini primat davranışlarında incelediği “Primates and Philosophers” adlı çalışması ön plana çıkmaktadır.⁴² Bu yaklaşım, ahlaki insan doğasının evrimsel bir parçası olarak konumlandırmakta ve genellikle dinî açıklamalara başvurmada natüralistik bir çerçeve sunmaktadır.

Ahlaki davranışa dair akıl, duygu ve sezgi temelli bakış açıları ile deontolojik, faydacı ve evrimsel perspektiflerin her biri, ahlakın kökenini ve gayesini dinî bir bağlamla şekillendirmediğinden, bu yaklaşımların her birini seküler ahlak anlayışına katkı sağlayan bakış açıları olarak nitelendirmek mümkündür. Nitekim bu ahlak anlayışları, ahlaki davranışların motivasyonlarını, kuralların kaynaklarını ve ahlaka ilişkin pek çok süreci dinî olmayan bir perspektifle ele almaktadır. Elbette dinî olmayan her bakış açısını seküler olarak nitelendirmek mümkün olmamakla birlikte; akıl, duygu, sezgi, ödev gibi temellendirmelerin tamamı antroposentrik karakterdedir ve ahlaki aşkın alanla ilişkilendirmeden insani nitelikler üzerinden anlamlandırmayı amaçlamaktadır. Bu gerekçeyle söz konusu ahlaki yaklaşımların, seküler ahlak anlayışına zemin hazırladığını

³⁴ Bk. Adam Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*, çev. Derman Kızılay (İstanbul: Pinhan Yayınları, 2018).

³⁵ Bk. Jonathan Haidt, *Doğru Akıl: Neden İyi İnsanlar Siyaset ve Din Yüzünden Bölünür?*, çev. Ali Kürşad Çiftçi (Ankara: Felix Kitap, 2024).

³⁶ Bk. Haidt, *Doğru Akıl*.

³⁷ George Edward Moore, *Principia Ethica* (London: Cambridge University Press, 1959), 6-7.

³⁸ Bk. William David Ross-Philip Stratton-Lake, *The Right and the Good* (Oxford: Clarendon Press, 2002).

³⁹ Bk. Charles Darwin, *İnsanın Türeyişi*, çev. Öner Ünalın (Ankara: Onur Yayınları, 1978).

⁴⁰ Bk. Edward O. Wilson, *Sociobiology: The New Synthesis* (Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2000).

⁴¹ Bk. Robert L. Trivers, “The Evolution of Reciprocal Altruism”, *The Quarterly Review of Biology* 46/1 (1971).

⁴² Bk. Frans de Waal, *Primates and Philosophers: How Morality Evolved* (Princeton: Princeton University Press, 2006).

söylemek mümkündür. Dine inanmayan veya inansa dahi gündelik yaşamında dinin etkisini az hisseden bireyler, ahlaki davranışların motivasyonlarını seküler olarak ifade edilebilecek bu kaynaklardan alabilmektedir. Ahlaki karar alma süreçlerinde ve ahlaki davranışlarda bireyin dinî ya da seküler kaynakların hangisini ne düzeyde referans alacağı ise gelişimsel özellikler, aile, eğitim ve kültürel yapı gibi pek çok faktörden etkilenebilmektedir.

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Yöntemi ve Modeli

Bu çalışmada, bireylerin ahlaki karar alma süreçlerindeki yönelimlerini değerlendirmek amacıyla geliştirilen Ahlaki Yönelim Ölçeği'nin geçerlik ve güvenirlik analizleri yapılarak ölçeğin psikometrik özellikleri incelenmiştir. Araştırma, nicel araştırma yöntemleri çerçevesinde yürütülmüş olup, betimsel tarama modeli benimsenmiştir.

2.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Örneklem grubu 2024-2025 öğretim yılı bahar yarıyılında Türkiye'deki çeşitli üniversitelerde öğrenimini sürdüren ve kolayda örnekleme ile belirlenen 408 öğrenciden oluşmaktadır. Yaş ortalaması $\bar{X} = 23.8$ olan örneklem %74,8'i kadın ($n = 305$), %25,2'si erkektir ($n = 103$).

2.3. Veri Toplama Araçları

2.3.1. Demografik Bilgi Formu

Araştırmada katılımcıların demografik özelliklerini belirlemek amacıyla Demografik Bilgi Formu kullanılmıştır. Bu form katılımcıların yaş, cinsiyet ve sınıf gibi temel demografik özelliklerini tespit etmeye yönelik soruları içermektedir.

2.3.2. Ahlaki Yönelim Ölçeği

Araştırma kapsamında Ahlaki Yönelim Ölçeği için ilk olarak madde havuzu oluşturulmuş ve maddelere ilişkin uzman görüşleri alınmıştır. Öneriler doğrultusunda ölçek maddelerinden bazıları soru havuzundan çıkarılmış bazıları da güncellenmiştir. Yapılan değişikliklerden sonra 35 kişiye pilot uygulama yapılmıştır. Dönütler sonrasında bazı ölçek maddeleri güncellenmiş ve 17 sorudan oluşan ölçeğin son hali oluşmuştur. Açıklayıcı Faktör Analizi ve Doğrulamalı Faktör Analizi sonrasında 3 madde çıkarılarak 14 maddelik geçerli ve güvenilir bir ölçek elde edilmiştir. Ölçek, 7'li Likert tipi bir derecelendirme sistemiyle yapılandırılmıştır. Katılımcılar, her bir ifadeye ne derece katıldıklarını belirtmek üzere "Kesinlikle katılmıyorum" (1) ile "Kesinlikle katılıyorum" (7) arasında değişen yedi dereceli bir yanıt ölçeğini kullanmışlardır.

2.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma verileri, Şırnak Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'nun 19.04.2025 tarih ve 130494 sayılı izniyle, 2024-2025 öğretim yılı bahar yarıyılında Türkiye'deki çeşitli üniversitelerde öğrenimlerini sürdüren öğrencilerden çevrimiçi anket tekniğiyle toplanmıştır. Elde edilen veriler SPSS v27 ve AMOS v24 uygulamaları aracılığıyla çözümlenerek analiz edilmiştir.

Ölçeğin yapı geçerliliğini değerlendirmek amacıyla, toplam 408 katılımcıdan elde edilen veri seti rastgele iki eşit alt örnekleme ($n_1 = 204$, $n_2 = 204$) ayrılmıştır. İlk alt örneklem üzerinde, ölçeğin faktör yapısını ortaya koymak amacıyla Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) gerçekleştirilmiştir. AFA sonuçları doğrultusunda, ölçeğin iki faktörlü bir yapıya sahip olduğu belirlenmiş ve maddelerin ilgili faktörlere anlamlı düzeyde yüklendiği gözlemlenmiştir. Elde edilen bu yapının doğruluğunu sınamak amacıyla, ikinci alt örneklem üzerinde Doğrulamalı Faktör Analizi (DFA) uygulanmıştır. DFA kapsamında modelin uyum iyiliği indeksleri (CMIN/DF, GFI, AGFI, CFI, TLI, RMSEA SRMR)

incelenmiş ve önerilen iki faktörlü yapının veri ile uyum sağladığı görülmüştür. Bu doğrultuda, geliştirilen ölçeğin yapı geçerliliğinin istatistiksel olarak desteklendiği sonucuna ulaşılmıştır.

3. Bulgular

3.1. Geçerlik Analizleri

3.1.1. Kapsam Geçerliliği

Ölçeğin kapsam geçerliliğini sağlamak amacıyla, madde havuzu dört alan uzmanı tarafından değerlendirilmiştir. Uzman görüşleri doğrultusunda bazı maddeler birleştirilmiş ve bazı ifadelerde anlam bütünlüğünü artırmak amacıyla düzenlemelere gidilmiştir. Yapılan bu içerik analizleri sonucunda, kalan maddelerin ölçeğin amacına uygun olduğu ve ilgili kavramları yeterli düzeyde temsil ettiği konusunda uzmanlar arasında görüş birliği sağlanmıştır. Bu süreç, ölçeğin ölçmek istediği yapıyı kapsamlı ve tutarlı bir şekilde yansıttığını göstermektedir.

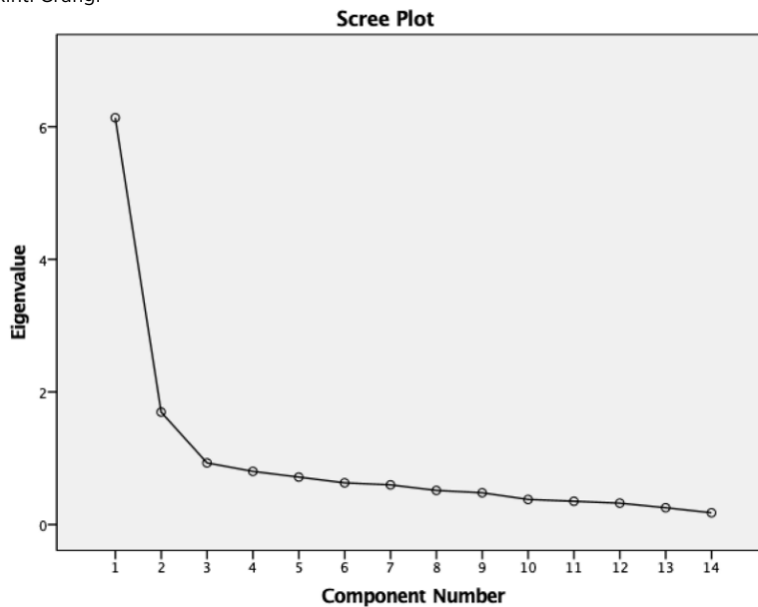
3.1.2. Yapı Geçerliliği

3.1.2.1 Açımlayıcı Faktör Analizi

Ölçeğin yapı geçerliliğini test etmek için ilk olarak Açımlayıcı Faktör Analizi gerçekleştirilmiştir. Verinin faktör analizine uygunluğu Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) testi ve Bartlett Küresellik Testi ile değerlendirilmiştir. KMO değeri 0.889 olup, verinin faktör analizine uygun olduğunu göstermektedir. Bartlett Küresellik Testi sonucu $\chi^2(91) = 1358.443$, $p < .001$ olarak bulunmuştur, bu da verinin faktör analizine uygun olduğunu desteklemektedir. Açımlayıcı Faktör Analizine 17 madde ile başlanmıştır ancak binişik olması gerekçesiyle 3 madde analizden çıkarılmıştır.

Faktör sayısına karar vermek için temel bileşenler analizi, özdeğerler, açıklanan varyans oranları ve yamaç-birikinti grafiği (scree plot) incelenmiştir. Analiz sonucunda özdeğeri 1'in üzerinde olan ve toplam varyansın %56'sını açıklayan iki faktörlü bir yapı elde edilmiştir. Faktör yük değerlerinin belirlenmesinde direkt-oblimin döndürme tekniği kullanılmıştır. Faktör yük değerlerinin .50 ve üzerinde olması ölçüt olarak belirlenmiştir. Yamaç birikinti grafiği Şekil 2'de sunulmuştur.

Şekil 2. Yamaç Birikinti Grafiği

Birinci faktör olan “Dinî Ahlakî Yönelim” 8 maddeden oluşmakta olup toplam varyansın %43,83’ünü açıklamaktadır. Bu faktördeki maddelerin faktör yük değerleri .53 ile .81 arasında değişmektedir. İkinci faktör olan “Seküler Ahlakî Yönelim” ise 6 maddeden oluşmakta ve toplam

varyansın %12.12'sini açıklamaktadır. Bu faktördeki maddelerin faktör yük değerleri .50 ile .80 arasında değişmektedir. Faktör yükleri ve ortak varyanslar Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Ahlaki Yönelim Ölçeğine Ait Faktör Yükleri ve Ortak Varyanslar

Madde	Faktör Ortak Varyansı	Faktör 1	Faktör 2
Madde 9: İyilik ve kötülük ilahi bir kaynaktan geldiği için değişmezdir.	.545	0.812	
Madde 4: Doğru ve yanlışın en temel kaynağı ilahi emirlerdir.	.611	0.787	
Madde 6: Ahlakın temel kaynağı dinî inançlardır.	.694	0.78	
Madde 10: Dinî ve ahlaki kurallar bir bütündür.	.607	0.776	
Madde 13: Toplumsal düzen için din gereklidir.	.753	0.774	
Madde 2: Dinin emrettiği ahlaki kurallara uymak hayata daha fazla anlam katar.	.579	0.699	
Madde 5: Davranışın iyiliği, sevap ya da günah olmasına bağlıdır.	.423	0.627	
Madde 1: Ahlaklı yaşamak için din gereklidir.	.452	0.53	
Madde 12: Vicdan, dine ihtiyaç duymadan insanı doğruya yönleltebilir.	.579		0.802
Madde 14: İyi ve kötü, dinî inançtan bağımsız olarak akıl ve mantıkla bilinebilir.	.543		0.784
Madde 8: Bilim ve akıl, doğruyu yanlıştan ayırmak için yeterlidir.	.571		0.695
Madde 7: Din olmadan da toplumsal adalet sağlanabilir.	.569		0.636
Madde 11: Din, hayatın her alanına müdahale etmemelidir.	.479		0.626
Madde 3: Dürüst yaşadığım sürece, dinî inancım çok önemli değildir.	.428		0.505

Elde edilen iki faktörlü yapı doğrultusunda, ölçeğin toplam puanı yerine her bir faktörün ayrı ayrı puanlarının dikkate alınması önerilmektedir. Bu yaklaşım, ölçeğin teorik temeline ve faktörlerin bağımsız yapısına uygun bir değerlendirme sağlamaktadır. Ölçeğin iki faktörü olan dinî ahlaki yönelim ve seküler ahlaki yönelim, yalnızca kavramsal olarak değil, aynı zamanda istatistiksel olarak da birbirine zıt yönelimleri temsil etmektedir. Faktörler arasında elde edilen negatif korelasyon ($r=-.72$), bu iki yönelimin birbirini dışlayan yapılar olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu güçlü negatif ilişki, bireylerin ahlaki değerlendirmelerinde genellikle ya seküler normlara ya da dinî referanslara dayalı bir yönelim sergilediklerini göstermektedir. Dolayısıyla, toplam puan üzerinden değerlendirme yapmak, bu zıt yönelimleri tek bir boyutta birleştirme riski taşıyacağından, her bir faktörün ayrı ayrı değerlendirilmesi hem teorik hem de metodolojik açıdan daha anlamlı ve geçerli bir yaklaşım olacaktır.

3.1.2.2. Doğrulayıcı Faktör Analizi

Açımlayıcı faktör analizi sonucunda elde edilen iki faktörlü yapının doğruluğunu test etmek amacıyla Doğrulayıcı Faktör Analizi uygulanmıştır. Gerçekleştirilen Doğrulayıcı Faktör Analizi sonucunda, önerilen modelin ampirik verilerle uyumunu değerlendirmek amacıyla çeşitli uyum iyiliği indeksleri incelenmiştir. Modelin normalleştirilmiş ki-kare değeri (CMIN/DF) 1.848 olarak raporlanmış olup, bu değer 1.00 ile 3.00 arasındaki kabul edilebilir sınırların⁴³ içerisinde yer almaktadır. Modelin göreceli uyumunu gösteren indekslerden Karşılaştırmalı Uyum İndeksi (CFI) 0.951 ve Tucker-Lewis İndeksi (TLI) 0.939 değerlerine sahip olup, bu değerler 0.90 eşik

⁴³ Rex B. Kline, *Principles and Practice of Structural Equation Modeling* (New York: Guilford Publications, 2023).

değerinin üzerinde olması sebebiyle modelin iyi düzeyde uyum sağladığını göstermektedir.⁴⁴ Benzer şekilde, Uyum İyiliği İndeksi (GFI) 0.916 ve Düzeltilmiş Uyum İyiliği İndeksi (AGFI) 0.879 değerleri de modelin veriyle uyumunun yeterli olduğunu desteklemektedir. Modelin mutlak uyumunu değerlendiren Kök Ortalama Kare Yaklaşım Hatası (RMSEA) değeri 0.065 olarak elde edilmiş olup, bu değer 0.05 ile 0.08 arasındaki kabul edilebilir aralıkta yer almaktadır.⁴⁵ Son olarak, modelin kalıntı uyumunu yansıtan Standartlaştırılmış Kök Ortalama Kare Kalıntı (SRMR) değeri 0.052 gibi oldukça düşük ve 0.08 eşik değerinin altında bir seviyede bulunmuştur.⁴⁶ Bu bulgular, genel olarak modelin gözlenen verilerle iyi bir uyum sergilediğini ve modelin ampirik geçerliliğinin yüksek olduğunu göstermektedir. Doğrulamalı faktör analizi sonuçlarına ilişkin uyum iyiliği değerleri Tablo 2’de, yol analizi bulguları Şekil 3’te sunulmuştur.

Tablo 2. Doğrulamalı Faktör Analizi Sonuçlarına İlişkin Uyum İyiliği Değerleri

İndeks	Değer	İyi Uyum Eşiği	Kabul Edilebilir Eşik	Yorum
CMIN/DF	1.848	≤ 2	2-5	İyi uyum
GFI	0.916	≥ 0.95	≥ 0.90	Kabul edilebilir
AGFI	0.879	≥ 0.90	≥ 0.85	Kabul edilebilir
CFI	0.951	≥ 0.95	≥ 0.90	İyi uyum
TLI	0.939	≥ 0.95	≥ 0.90	Kabul edilebilir
RMSEA	0.065	≤ 0.05	≤ 0.08	Kabul edilebilir
SRMR	0.052	≤ 0.05	≤ 0.08	Kabul edilebilir

Yapılan Doğrulamalı Faktör Analizi sonucunda, Dinî Ahlakî Yönelim ve Seküler Ahlakî Yönelim faktörleri için güvenilirlik ve geçerlilik ölçütleri değerlendirilmiştir. Dinî Ahlakî Yönelim faktörünün ortalama açıklanan varyansı (AVE) 0.517 ve birleşik güvenilirlik katsayısı (CR) 0.881 olarak bulunmuştur; bu da hem yapı geçerliliği hem de içsel tutarlılık açısından güçlü bir yapı olduğunu göstermektedir. Seküler Ahlakî Yönelim faktörünün AVE değeri 0.421 ile 0.50 eşik değerinin altında kalmasına rağmen, CR değeri 0.812 ile kabul edilebilir düzeydedir.⁴⁷ Fornell ve Larcker⁴⁸ tarafından belirtildiği üzere, AVE değeri 0.50’nin altında olsa bile CR değeri 0.70’in üzerinde ise yapı geçerliliği kabul edilebilir. Faktörler arası ayırım geçerliliğini test etmek amacıyla hesaplanan HTMT oranı⁴⁹ ise 0.705 olarak bulunmuştur. Bu değer, yaygın kabul gören 0.85 üst sınırının⁵⁰ altında kaldığı için Dinî Ahlakî Yönelim ve Seküler Ahlakî Yönelim faktörlerinin birbirinden ayırt edilebilir olduğunu ve modelin ayırım geçerliliği açısından gereklilikleri karşıladığını söylemek mümkündür.

⁴⁴ Bk. Li-tze Hu-Peter M. Bentler, “Cutoff Criteria for Fit Indexes in Covariance Structure Analysis: Conventional Criteria versus New Alternatives”, *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal* 6/1 (1999).

⁴⁵ Bk. Michael W. Browne-Robert Cudeck, “Alternative Ways of Assessing Model Fit”, *Sociological Methods&Research* 21/2 (1992).

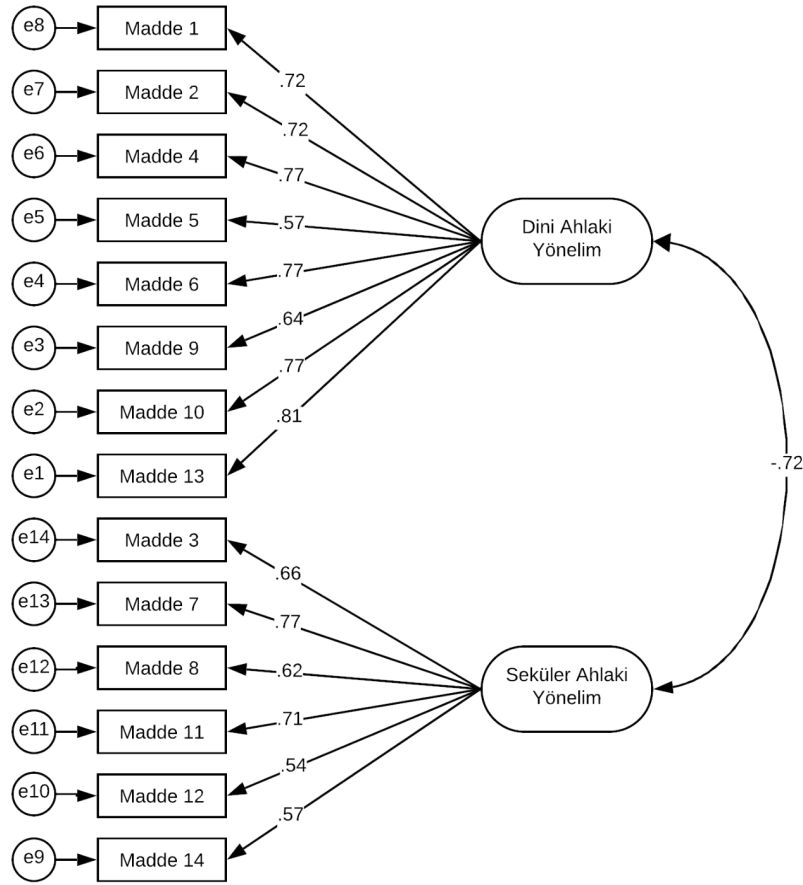
⁴⁶ Bk. Li-tze Hu-Peter M. Bentler, “Cutoff Criteria for Fit Indexes in Covariance Structure Analysis.

⁴⁷ Bk. Joseph F. Hair vd., *Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM) Using R: A Workbook* (PDF: Springer Nature, 2021).

⁴⁸ Claes Fornell-David F. Larcker, “Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error”, *Journal of Marketing Research* 18/1 (1981), 46.

⁴⁹ Yapısal eşitlik modellemesinde ayırt edici geçerliliğin değerlendirilmesinde geleneksel Fornell-Larcker kriteri uzun süre kullanılmış olsa da Henseler vd. tarafından önerilen HTMT kriteri, özellikle yaygın araştırma senaryolarında ayırt edici geçerlilik eksikliklerini daha güvenilir şekilde tespit edebilmesi nedeniyle daha üstün bir yöntem olarak kabul edilmektedir. Detaylı bilgi için bk. Jörg Henseler vd., “A New Criterion for Assessing Discriminant Validity in Variance-based Structural Equation Modeling”, *Journal of the Academy of Marketing Science* 43/1 (2015).

⁵⁰ Bk. Henseler vd., “A New Criterion for Assessing Discriminant Validity”.

Şekil 3. Ahlaki Yönelim Ölçeğine Ait Yol Analizi Bulguları⁵¹

Yapılan açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri Ahlaki Yönelim Ölçeğinin “Seküler Ahlaki Yönelim” ve “Dini Ahlaki Yönelim” olmak üzere 14 maddeden oluşan iki faktörlü bir yapıya sahip olduğunu doğrulamıştır.

3.2. Güvenirlik Analizleri

İki faktörlü ölçeğin güvenirlilik analizi sonuçlarına göre, Dini Ahlaki Yönelim faktörüne ait Cronbach Alfa değeri .89, Seküler Ahlaki Yönelim faktörüne ait değer ise .81 olarak hesaplanmıştır. Bu bulgular, her iki faktörün de yüksek iç tutarlılığa sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle, .89 değeri oldukça güçlü bir güvenirliliğe işaret ederken, .81 değeri de kabul edilebilir düzeyde yüksek bir güvenirlilik sunmaktadır. Bu sonuçlar, ölçeğin güvenilir bir ölçüm aracı olduğunu desteklemekte ve ilgili faktörlerin tutarlı bir şekilde ölçümlendiğini göstermektedir.

Ölçeğe ilişkin madde analizi sonuçları, ölçeğin psikometrik açıdan güvenilir bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Tablo 3'te sunulan verilere göre, her bir maddenin faktör toplam puanıyla olan ilişkisini gösteren madde-toplam korelasyon katsayıları .68 ile .83 arasında değişmektedir. Bu yüksek korelasyon değerleri, maddelerin ölçeğin ölçmeyi amaçladığı yapıyla tutarlı ve anlamlı ilişkiler kurduğunu göstermektedir.⁵² Ayrıca, alt ve üst %27'lik gruplar arasında

⁵¹ Modelin uyum indekslerini iyileştirmek amacıyla, belirli hata varyansları arasında (e4-e7, e12-e14, e9-e10) kovaryanslar eklenmiştir.

⁵² Bk. Robert DeVellis-Carolyn T Thorpe, *Scale Development: Theory and Applications* (California: Sage Publications, 2021).

yapılan karşılaştırmalarda tüm maddeler için istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılıklar saptanmıştır ($p<.05$). En yüksek t-değeri Madde 6'da ($t = 25.09$), en düşük t-değeri ise Madde 10'da ($t = 13.52$) gözlemlenmiştir. Bu bulgular, ölçeğin maddelerinin yüksek ayırt edicilik gücüne sahip olduğunu ve bireylerin ahlaki yönelim düzeylerini güvenilir biçimde ölçeildiğini göstermektedir. Bu doğrultuda, hem madde-toplam korelasyonları hem de alt-üst grup karşılaştırmaları açısından değerlendirildiğinde, ölçeğin iç tutarlılığı yüksek ve psikometrik özellikleri güçlü bir ölçme aracı olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 3. Ahlaki Yönelim Ölçeği İçin Madde-Toplam Korelasyonları ve Alt-Üst %27'lik Grup Farklılıkları

Madde	Madde-Toplam Korelasyonu	Üst Grup Ortalama	Alt Grup Ortalama	t-değeri	p-değeri
Madde 1	.73	6.47	2.97	18.69	.00
Madde 2	.71	6.9	4.99	11.74	.00
Madde 4	.80	6.67	2.95	23.24	.00
Madde 5	.68	5.5	2.23	17.07	.00
Madde 6	.82	6.75	2.95	25.09	.00
Madde 9	.70	6.14	2.9	17.27	.00
Madde 10	.77	6.83	4.35	13.52	.00
Madde 13	.83	6.83	3.78	17.66	.00
Madde 3	.68	4.75	1.55	15.17	.00
Madde 7	.78	5.65	1.73	24.9	.00
Madde 8	.73	5.28	1.78	18.55	.00
Madde 11	.74	5.3	1.65	19.8	.00
Madde 12	.71	5.97	2.75	17.33	.00
Madde 14	.69	5.92	2.96	15.22	.00

4. Tartışma

Bu çalışmada geliştirilen Ahlaki Yönelim Ölçeği, bireylerin ahlaki karar alma ve davranış süreçlerinde dinî ve seküler yönelimlerin belirleyiciliğini ölçmeyi amaçlamaktadır. Giriş bölümünde de vurgulandığı üzere, ahlaki davranışların ardındaki motivasyonlar tarihsel olarak hem dinî hem de seküler kaynaklardan beslenmiştir. Bu bağlamda geliştirilen ölçek, bireylerin ahlaki yönelimlerini bu iki temel referans sistemi üzerinden değerlendirmeye olanak tanımaktadır.

Açımlayıcı Faktör Analizi (AFA) sonucunda elde edilen KMO değeri (.889) ve anlamlı Bartlett Küresellik Testi sonucu ($\chi^2 (91) = 1358.443$, $p < .001$), verinin faktör analizine uygun olduğunu ortaya koymuştur. İki faktörlü yapı, seküler ve dinî ahlaki yönelimlerin birbirinden ayırt edilebilir ancak ilişkili yapılar olduğunu göstermektedir. Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) ile bu yapı doğrulanmış; modelin uyum indeksleri (CMIN/DF=1.848, GFI=0.916, AGFI=0.879, CFI=0.951, TLI=0.939, RMSEA=0.065, SRMR=0.052) kabul edilebilir düzeyde bulunmuştur. Bu sonuçlar, ölçeğin yapı geçerliğinin sağlandığını göstermektedir.

Yapılar arası ayırım geçerliliği, HTMT oranı üzerinden değerlendirilmiş ve elde edilen değer (.705), yaygın kabul gören .85 üst sınırının altında kalmıştır. Bu durum, dinî ve seküler ahlaki yönelim yapılarını temsil eden faktörlerin birbirinden ayırt edilebilir olduğunu ve modelin ayırım geçerliliği açısından yeterli olduğunu göstermektedir.

Alt boyutlara ilişkin birleşik güvenirlik (CR) ve ortalama açıklanan varyans (AVE) değerleri de yapı geçerliğini desteklemektedir. Dinî Ahlaki Yönelim boyutunun AVE değeri (.517) ve CR

değeri (.881) hem geçerlik hem de içsel tutarlılık açısından güçlü bir yapı sunarken, Seküler Ahlaki Yönelim boyutunun AVE değeri (.421) eşik değerin altında kalmasına rağmen CR değeri (.812) kabul edilebilir⁵³ düzeydedir. Bu durum, Hair Jr. ve diğerlerinin önerdiği kriterler⁵⁴ doğrultusunda değerlendirildiğinde, seküler ahlaki yönelim boyutunun güvenilirlik açısından yeterli olduğunu göstermektedir.

Güvenirlik analizleri kapsamında, her iki faktörün Cronbach Alfa değerleri sırasıyla .89 ve .81 olarak bulunmuştur. Bu değerler, ölçeğin yüksek düzeyde iç tutarlılığa sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, alt-üst %27 grup karşılaştırmaları da maddelerin ayırt edicilik gücünün yüksek olduğunu ortaya koyarak, ölçeğin madde düzeyinde güvenilirliğini desteklemektedir. Bu bulgular, geliştirilen ölçeğin hem kuramsal temellere dayandığını hem de psikometrik açıdan geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğunu göstermektedir.

Literatürde ahlaki yönelimle ilgili olarak MFQ⁵⁵ gibi evrensel temellere dayalı ölçekler bulunsa da bu ölçekler dinî ve seküler yönelimleri ayrı yapılar olarak ele almamaktadır. Bu bağlamda geliştirilen Ahlaki Yönelim Ölçeği, bireylerin ahlaki yönelimlerini seküler ve dinî bir çerçevede değerlendirmesi açısından literatüre özgün bir katkı sunma gayesi taşımaktadır. Ayrıca, bireylerin yalnızca tek bir ahlaki referans sistemine bağlı kalmadığı; bazı bireylerin her iki yönelimi de anlamlı düzeyde benimseyebildiği ya da her iki yönelimi de düşük düzeyde taşıyabildiği göz önünde bulundurulduğunda, bu ölçek bireylerin ahlaki yönelimlerini çok boyutlu ve esnek bir yapıda değerlendirme imkânı sunmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada, bireylerin ahlaki yönelimlerini seküler ve dinî temelli iki ayrı boyutta değerlendirmeyi amaçlayan Ahlaki Yönelim Ölçeği geliştirilmiştir. Ölçek geliştirme süreci, kuramsal temellere dayalı olarak oluşturulan madde havuzunun uzman görüşleriyle değerlendirilmesi, pilot uygulama ile test edilmesi ve ardından açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleriyle yapı geçerliğinin sınanması adımlarını içermiştir. Elde edilen bulgular, ölçeğin iki faktörlü yapısının hem kuramsal hem de istatistiksel olarak geçerli olduğunu göstermiştir. Doğrulayıcı Faktör Analizi sonuçları, modelin iyi uyum indekslerine sahip olduğunu ortaya koymuş; yapı geçerliği, ayırım geçerliği ve iç tutarlılık analizleri ölçeğin psikometrik açıdan yeterli düzeyde olduğunu desteklemiştir. Her iki alt boyut için elde edilen yüksek Cronbach Alfa ve birleşik güvenilirlik katsayıları, ölçeğin güvenilirliğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda geliştirilen Ahlaki Yönelim Ölçeği, bireylerin ahlaki yönelimlerini seküler ve dinî temelli bir çerçevede değerlendirme imkânı sunmakta, ahlaki gelişim düzeyine ilişkin ölçeklerden farklı olarak ahlaki yönelimleri ele almaktadır. Bu yönüyle ölçek hem kuramsal hem de uygulamalı ahlak psikolojisi alanına özgün bir katkı sağlama amacını taşımaktadır.

Gelecek araştırmalarda, ölçeğin farklı yaş grupları, sosyo-kültürel bağlamlar ve meslek gruplarında test edilmesi önerilebilir. Bu tür çalışmalar, ölçeğin genellenebilirliğini artıracak ve farklı bağlamlarda geçerliliğini sınama imkânı sunacaktır. Ayrıca, ölçüt geçerliği analizlerinin yapılması, ölçeğin dış geçerlik düzeyini değerlendirmek açısından önem taşımaktadır. Ölçeğin başka geçerli ölçeklerle karşılaştırılması, özellikle benzer yapıları ölçen araçlarla korelasyonlarının incelenmesi, geçerlik kanıtlarını güçlendirebilecektir. Bunun yanı sıra, ölçek

⁵³ Fornell ve Larcker'a göre, bir yapının geçerliliği, Ortalama Varyans Açıklaması (AVE) değeri 0.50'nin altında olsa dahi, Bileşik Güvenirlik (CR) değeri 0.70'in üzerindeyse kabul edilebilir; bk. Claes Fornell-David F. Larcker, "Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error".

⁵⁴ Bk. Hair vd., *Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM) Using R: A Workbook*.

⁵⁵ Bk. Graham vd., "Moral Foundations Questionnaire".

puanlarının ahlaki davranışlarla (yardım etme, dürüstlük, sosyal sorumluluk vb.) ilişkisini inceleyen çalışmalar, yordayıcı geçerlik açısından değerli bilgiler sağlayabilir. Geliştirilen ölçeğin niteliksel araştırmalarla desteklenmesi, bireylerin ahlaki yönelimlerini daha derinlemesine anlamaya katkılar sunabilir. Ayrıca, bireylerin ahlaki yönelimlerinin zaman içindeki değişimini izlemek amacıyla yapılacak boylamsal çalışmalar, ölçeğin duyarlılığını ve yapısal istikrarını değerlendirmek açısından önemli bir katkı sağlayabilir.

Kaynakça

- Allport, Gordon W. vd. *Study of Values*. Oxford, England: Houghton Mifflin, 1960.
- Aristoteles. *Nikomakhos'a Etik*. çev. Saffet Babür. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2017.
- Aspell, Patrick J. *Medieval Western Philosophy: The European Emergence*. Washington: Crvp, 1999.
- Beauchamp, Philip-Jeremy Bentham. *The Influence of Natural Religion on the Temporal Happiness of Mankind*. London: Prometheus Books, 1822.
- Bentham, Jeremy. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Kitchener: Batoche, 1789.
- Browne, Michael W.-Cudeck, Robert. "Alternative Ways of Assessing Model Fit". *Sociological Methods & Research* 21/2 (1992), 230-258.
- Darwin, Charles. *İnsanın Türeyişi*. çev. Öner Ünalın. Ankara: Onur Yayınları, 1978.
- de Waal, Frans. *Primates and Philosophers: How Morality Evolved*. Princeton: Princeton University Press, 2006.
- DeVellis, Robert F.-Thorpe, Carolyn T. *Scale Development: Theory and Applications*. Thousand Oaks: Sage Publications, 2021.
- Evans, Stephen C. "The Relation of Divine Command Theory to Natural Law and Virtue Ethics", *God and Moral Obligation*. ed. Stephen Evans. 53-87. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Fornell Claes-Larcker, David F., "Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error", *Journal of Marketing Research* 18/1 (1981), 39-50. <https://doi.org/10.2307/3151312>
- Graham, Jesse vd. "Moral Foundations Questionnaire". *Journal of Personality and Social Psychology* (2011). <https://doi.org/10.1037/t05651-000>
- Graham, Jesse vd. "Moral Foundations Theory: The Pragmatic Validity of Moral Pluralism". *Advances in Experimental Social Psychology*. ed. Patricia Devine-Ashby Plant. 47/55-130. Academic Press, 2013. <https://www.sciencedirect.com/science/chapter/bookseries/abs/pii/B9780124072367000024>
- Green, Alexander. "David Novak, Natural Law, and Medieval Jewish Philosophy". *Journal of Religious Ethics* 49/4 (2021), 638-656. <https://doi.org/10.1111/jore.12373>
- Günenc, Mehmet. "Kant'ın Niyeti Neydi?". *Dinî ve Felsefî Düşünce Niyet*. ed. Ömer Türker-Hacı Bayram Başer. 245-267. İstanbul: İLEM Kitaplığı-Nobel Yayıncılık, 2017.
- Güngör, Erol. *Değerler Psikolojisi*. Amsterdam: Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı Yayınları, 1993.
- Habermas, Jurgen. *Between Naturalism and Religion: Philosophical Essays*. Malden: Polity, 2008.
- Haidt, Jonathan. *Doğru Akıl: Neden İyi İnsanlar Siyaset ve Din Yüzünden Bölünür?*. çev. Ali Kürşad Çiftçi. Ankara: Felix Kitap, 2024.
- Hair, Joseph F. vd. *Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM) Using R: A Workbook*. PDF: Springer Nature, 2021. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-80519-7>
- Henseler, Jörg vd. "A New Criterion for Assessing Discriminant Validity in Variance-based Structural Equation Modeling". *Journal of the Academy of Marketing Science* 43/1 (2015), 115-135. <http://doi.org/10.1007/s11747-014-0403-8>
- Hu, Li-tze-Bentler, Peter M. "Cutoff Criteria for Fit Indexes in Covariance Structure Analysis: Conventional Criteria versus New Alternatives". *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6/1, (1999), 1-55. <https://doi.org/10.1080/10705519909540118>
- Hume, David. *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. çev. Ergün Baylan. Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2009.
- Kant, Immanuel. *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi / Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. çev. Ioanna Kuçuradi. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2002.
- Kant, Immanuel. *Pratik Akılın Eleştirisi / Kritik der Praktischen Vernunft*. çev. Ioanna Kuçuradi. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1999.
- Kayıklık, Hasan-Kalgı, Mehmet Emin. "Dinsel Yaşayış Ölçeği: Geçerlik Güvenirlik Çalışması". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2017), 1-19. <https://doi.org/10.30627/cuilah.325986>
- Kayıklık, Hasan. *Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler*. Adana: Baki Kitabevi, 2003.

- Kılıç, Recep. *Ahlakın Dini Temeli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Kline, Rex B. *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. New York: Guilford Publications, 2023.
- Kuehn, Manfred. *Immanuel Kant*. çev. Bülent O. Doğan. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- MacIntyre, Alasdair. *After Virtue: A Study in Moral Theory*. Indiana: University of Notre Dame Press, 1981.
- Mill, John Stuart. *Three Essays on Religion: Nature, the Utility of Religion, Theism*. London: Prometheus Books, 1874.
- Mill, John Stuart. *Utilitarianism*. London: Longmans Green, 1879.
- Moore, George Edward. *Principia Ethica*. London: Cambridge University Press, 1959.
- Özen, Şükrü. "Mâtürîdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 159-165. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Özlem, Doğan. *Etik-Ahlak Felsefesi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2004.
- Platon. *Euthyphron*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- Ross, William David-Stratton-Lake, Philip. *The Right and the Good*. Oxford: Clarendon Press, 2002.
- Schwartz, Shalom H. "Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries". *Advances in Experimental Social Psychology* 25 (1992), 1-65. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60281-6](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60281-6)
- Smith, Adam. *Ahlaki Duygular Kuramı*. çev. Derman Kızılay. İstanbul: Pinhan Yayınları, 2018.
- Spranger, Eduard. *İnsan Tipleri: Bir Kişilik Psikolojisi*. çev. Ahmet Aydoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.
- Stroll, Avrum vd. *Etik Kuramları*. çev. Mehmet Türkeri. Antalya: Lotus Yayınevi, 2007.
- Taylor, Charles. *A Secular Age*. Cambridge: Harvard University Press, 2007.
- Trivers, Robert L. "The Evolution of Reciprocal Altruism". *The Quarterly Review of Biology* 46/1 (1971), 35-57. <http://doi.org/10.1086/406755>
- Vernon, Philip E.-Allport, Gordon Willard. "A Test for Personal Values". *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 26/3 (1931), 231-248. <http://doi.org/10.1037/h0073233>
- Wilson, Edward O. *Sociobiology: The New Synthesis*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2000.